

Volkan ERTİT

Radboud University / Aksaray Üniversitesi, volkanertit@gmail.com

Özet

Klasik sekülerleşme teorisinin savunucuları, teorisinin evrensel bir iddia taşımadığını, aynen Weber'in Protestan Ahlâkı tezinde olduğu gibi, sekülerleşme teorisinin de belli bir tarih aralığında ve belli bir coğrafya içinde din-toplum-modernleşme arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullandığını iddia etmekte. Bu makalenin amacı ise Protestan Reformu'nu başlangıç olarak kabul eden, coğrafi olarak da Avrupa ülkeleri ile Avrupa kökenli (Kanada, ABD, Avustralya ve Yeni Zelanda) ülkeleri kapsayan teoriye evrensel bir nitelik kazandırmaktır. Teorinin evrensellik iddiası taşıması için onu yerelleştiren ve zamansal olarak kısıtlayan bölümleri flulaştırılıp, zaman ve mekândan bağımsız olarak dünyanın her köşesine uygulanabilecek ve evrenselleştirilebilecek bölümleri öne çıkartılacaktır. Böylece revize edilmiş yeni teorisinin, farklı toplumlara uygulanabilecek şekilde uygulanabilecek şekilde evrensel bir nitelik taşıyıp taşımadığı tartışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Klasik Sekülerleşme Teorisi, Bilimsel Gelişmeler, Kapitalizm, Kentleşme, Avrupa Dışı Sekülerleşme.*

UNIVERSALIZED –CLASSICAL- SECULARIZATION THEORY

Abstract

According to the theorists of classical secularization theory, the theory does not carry universal claim. Like Weber's Protestant Ethic thesis, the theory is itself an attempt to explain a historically and geographically specific cluster of changes. The aim of this article is to indicate, in a clear departure from more well-known theorists like Steve Bruce and Bryan Wilson, that the theory is not only valid for European societies or their offshoots, but it can be universalized for every society at large. Therefore, to make the theory universal in its relevance, the old paradigm will be slightly revised. In attempting this, aspects of the old paradigm that belong to the history of Europe and its offshoots will be somewhat downplayed while those with more universal relevance will be highlighted.

Keywords: *Classical Secularization Theory, Scientific Advances, Capitalism, Urbanization, Secularization of NonEuropean Societies.*

¹ Makalenin yayım aşamasına gelme sürecinde verdikleri destekten dolayı Rotterdam Erasmus Üniversitesi'nden Merih Cibiş'e ve Ekin Suekinci'ye çok teşekkür ederim.

1. Giriş

Betty (2013)'nin ifadesi ile dünya ölçeğinde din sosyolojisi alanında son on yılların en hararetli tartışmalarından biri klasik sekülerleşme teorisi üzerine yapılmaktadır. Teorinin etrafında şekillenen iki ana tartışma var. Birincisi, teorinin ne olduğuna ya da ne olmadığına dair, özellikle Amerikalı ve Avrupalı din sosyologları arasında 1960'lardan beri süre giden tartışmalardır. İkincisi ise - birincisinden ayrı düşünülemez şekilde- teorinin başta Batı Avrupa ülkeleri olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde yaşanan din ve toplum arasındaki inişli çıkışlı ilişkiye açıklama getirip getiremediğidir.

Teorinin savunucuları teorinin evrensel bir iddia taşımadığını, aynen Weber'in Protestan Ahlâkı tezinde olduğu gibi, sekülerleşme teorisinin de belli bir tarih aralığında ve belli bir coğrafya içinde din-toplum-modernleşme arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullanıldığını ifade etmişlerdir. Bu tarihsel kısıtlama Protestan Reformu'nu başlangıç olarak kabul ederken, coğrafi olarak da Avrupa ülkeleri ile Avrupa kökenli (Kanada, ABD, Avustralya ve Yeni Zelanda) ülkeleri kapsamaktadır.

Bu makalenin amacı ise klasik sekülerleşme teorisinin yukarıda ifade edilenin aksine evrenselleştirilebilecek bir teori olduğunu göstermektir. Bunun için öncelikle klasik sekülerleşme teorisinin ne olduğu, teorisyenlerin (Steve Bruce ve Bryan Wilson) eserlerine bağlı kalınarak açıklanacaktır. Ardından, sadece belli ülkelere ve belli bir tarih aralığına indirgenmiş olan teorinin evrensellik iddiası taşıması için onu yerelleştiren ve zamansal olarak kısıtlayan bölümleri yok sayılıp, zaman ve mekândan bağımsız olarak dünyanın her köşesine uygulanabilecek ve evrenselleştirilebilecek bölümleri öne çıkartılacaktır. Böylece revize edilmiş yeni teorinin, tarihinde Protestan Reformu'nu yaşamamış, hatta hiçbir şekilde Hıristiyanlık ile ilgisi olmamış toplumlara da uygulanabilecek şekilde evrensel bir nitelik taşıyıp taşımadığı tartışılacaktır.

2. Klasik Sekülerleşme Teorisi

Sekülerleşme, kavram olarak belli bir zaman dilimi içerisinde dinin, dinimsi mekanizmaların ve batıl inançların toplumsal düzeydeki prestijlerinin ve topluma etki etme güçlerinin göreceli² olarak azalması demektir (Ertit, 2013a). Klasik sekülerleşme teorisi ise Avrupa kıtası ile Avrupa kökenli olan diğer ülkelerde (Kanada, ABD, Avustralya, Yeni Zelanda) yaşanan şiddetli sekülerleşmenin modernleşme sürecinin sonucu olduğunu iddia etmektedir (Bruce, 2002). Yani, klasik sekülerleşme teorisine göre modernleşen bu ülkelerde din günlük pratiklere yön veren bir düşünce şekli olmaktan uzaklaşmış ve bir başka tüketilecek eşyaya indirgenmiştir (Wilson, 1979). Dinin dinsel olmayan alanlardaki kontrolü kısıtlanmış,

² Sekülerleşme kavramı mutlak bir değerden çok dinin toplumsal gücünün geçmişe nazaran "az" ya da "çok" azalmış olmasını ifade etmektedir. O nedenle oldukça dindar bir toplum için dahi eski ile kıyaslandığında "sekülerleşmiştir" ya da "daha sekülerdir" ifadeleri kullanılabilir.

herhangi bir dini inanış toplumdaki baskın kültür ve ifade aracı olmaktan uzaklaşmıştır (Tschannen, 1991). Kutsal yapıların kutsallık dereceleri sorgulanmaya başlanmış, din ile yoğrulmuş gelenekçilik çözülmüş, bilgi kaynakları mistik öğelerden uzaklaşmıştır (Fenn, 1969).

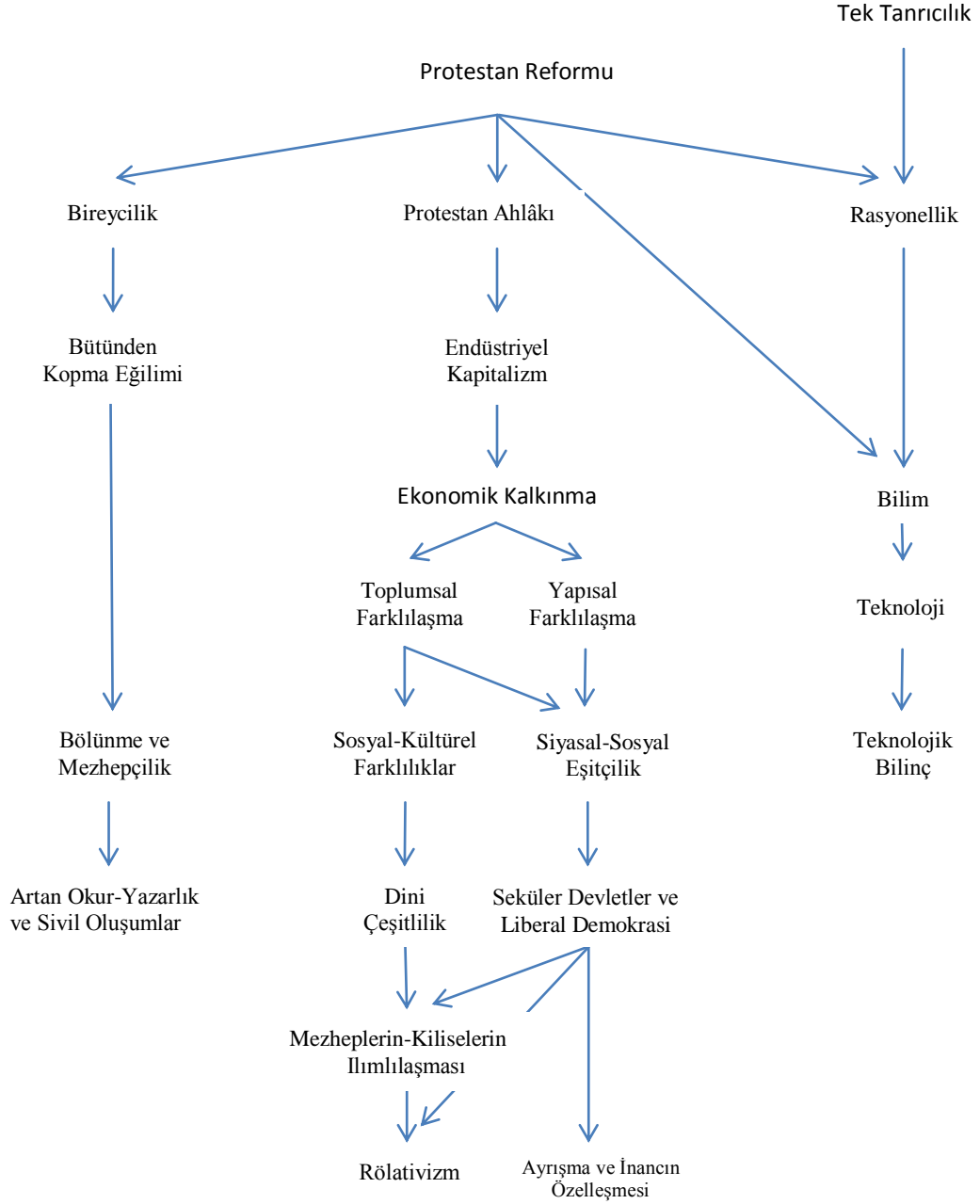
Belli bir toplumun sekülerleşmesinin ya da desekülerleşmesinin altında yatan nedenleri anlamak için evrensel iddiası olan teorilerden çok o bölgenin kendi iç dinamiklerini hesaba katmanın daha doğru olduğunu düşünmek göz ardı edilecek bir iddia değildir. Zira her ne kadar sekülerleşme teorisi genel bir ifade ile modernleşen Avrupa ülkelerinin sekülerleşmesinden bahsediyorsa da, farklı Avrupa ülkelerinin ve en az Avrupa ülkeleri kadar modernleşmeyi yaşamış Amerika Birleşik Devletleri'nin birbirinden farklı sekülerleşme derecelerine (Stark, 1994) sahip olduğunu bilmek bahsi geçen düşünceyi güçlendirmektedir.

Ancak tüm bu yazılanlar, tarihsel süreci de göz önünde tutarak belli bir bölge için kimi genellemeler yapılmasının önünde engel değildir. Steve Bruce da klasik sekülerleşme paradigmasını böyle bir sınırlama içerisinde, yani belli bir bölge ve belli bir inanç grubunu kapsayacak şekilde ortaya koymaktadır. Öyle ki, Bruce'un paradigmasında Protestan Reformu, sekülerleşme sürecine yol açan tarihsel dinamiklerin en başına yerleştirilmekte ve sekülerleşme sürecinin ardındaki en temel neden olarak kendine yer bulmaktadır. Bu da ister istemez kendi tarihlerinde Protestan Reformu'nu yaşamamış başka toplumların Bruce (1999)'un ortaya koyduğu bu paradigma ile değerlendirilmesi olanağını ortadan kaldırmaktadır:

İddia edilenin aksine, sekülerleşme teorisini, aynen Weber'in Protestan Ahlakı tezinde olduğu gibi, tarihsel ve coğrafi sınırlar içerisinde gerçekleşen değişimleri açıklamak için kullanıyorum. Sekülerleşme teorisi, Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Okyanusya'daki modern ülkelerde Protestan Reformu'ndan beri dinin geçirdiği değişimleri açıklıyor (265).

Bruce, sekülerleşme paradigması şeklinde ortaya koyduğu aşğıdaki şemayı (Şekil 1) öncelikle 2002 yılında *God is Dead* adlı kitabında yayımlamıştır. Aradan dokuz sene geçtikten sonra, 2011 yılında *In Defence of Unfashionable Theory* alt başlıklı *Secularization* adlı kitabında aynı şemayı tekrar yayımlamıştır. Her ne kadar Bruce'un paradigması bu hali ile Avrupa toplumlarının sekülerleşme sürecine oldukça detaylı ve bir o kadar başarılı bir açıklama getirmiş olsa da, bu hali ile Bruce'un paradigması yerel bir görünüm arz etmektedir. Zira kendi tarihinde Protestan Reformu bulunmayan Türkiye, Japonya ve diğer modern ülkeler bu şemaya bakarak değerlendirilememektedirler. Bu durumda diğer modern ülkelerde yaşanan sekülerleşme süreçlerini açıklamak için ya yeni bir paradigmaya ihtiyaç vardır ya da Bruce'un paradigmasının revize edilmesi gerekmektedir. Bu makale Bruce'un paradigmasının revize edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Zira her ne kadar Bruce'un paradigması Protestan Reformu'nu temel alıyor olsa da, bu hali dahi

Şekil 1. Bruce'un Sekülerleşme Paradigması

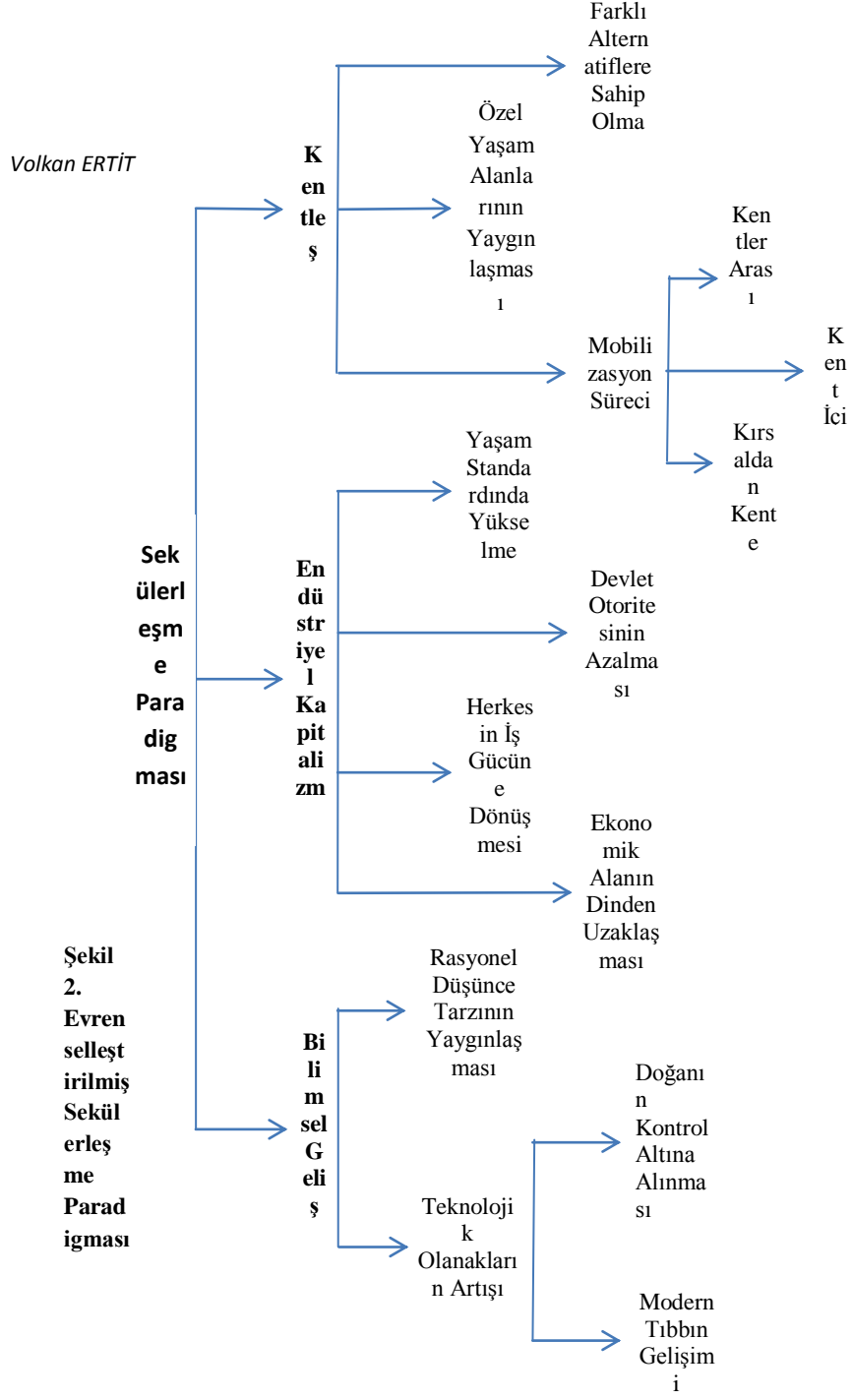
Kaynak: Bruce (2002: 4)

dünyanın en ücra köşesindeki toplumların sekülerleşmesi ya da desekülerleşmesi ile ilgili fikir verecek durumdadır. Yapılması gereken şey, paradigmanın Türkiye ve Japonya gibi Hıristiyanlık'ın baskın inanç olmadığı dünyanın diğer modern ülkelerine uygulanabilecek şekilde revize edilmesidir. O nedenle belli bir tarih aralığına, belli bir coğrafi bölgeye ve belli bir dine indirgenmiş olan teoriyi revize ederken onu yerelleştiren ve zamansal olarak kısıtlayan bölümlerini geriye çekip, dünyanın en ücra köşesine dahi uygulanabilecek ve evrenselleştirilebilecek bölümlerini öne çıkartmak gerekmektedir.

3. Revize Edilmiş –Evrenselleştirilmiş- Klasik Sekülerleşme Teorisi

Dinin toplumsal etkisinin azalmasının ya da artmasının altında birden çok dinamik yer alabilir. Söz konusu Avrupa ise, birbirinden bağımsız olmayan, farklı zamanlarda ortaya çıkmış olsalar da birbirlerinin sebebi ve sonucu olan şu yedi dinamik üzerinde durulması yanlış olmayacaktır: Rönesans (15. yüzyıl), Protestan Reformu (16. yüzyıl), mutlak monarşilerin ortaya çıkışı (16. ve 17. yüzyıllar), Bilimsel Devrim (17. yüzyıl), Aydınlanma Çağı, (18. yüzyıl), endüstriyel kapitalizm (18. yüzyılın ortasından 19. yüzyıl ortasına kadar), ve kentleşme (19. yüzyıl). Bu tarihsel dinamiklerin Avrupa'da neden olduğu büyük değişime modernleşme deniyor. O nedenle söz konusu, Avrupa'da dinin toplumsal hayattan uzaklaşması ise (Avrupa sekülerleşmesi), en doğru yaklaşımı sunan teori olarak klasik sekülerleşme teorisinden bahsedebiliriz (Ertit, 2014). Ancak her ne kadar Avrupa kıtasının sekülerleşmesinin altında bu tarihsel dinamikler rol oynamış olsa da, dünyanın farklı köşelerinde, farklı din çatıları altında yaşayan toplumların sekülerleşmeleri için ille de yukarıda saydığımız yedi tarihsel sürecin hepsinin aynı sıra ile yaşanması gerekmemektedir. Zira yukarıda belirtilen yedi tarihsel olgu başka ülkelerde birebir Avrupa'daki gibi ortaya çıkmamış olsalar da, aralarından bazılarının deneyimlenmesi Avrupa dışındaki kimi Hıristiyan olmayan modern ülkelerin de sekülerleşmesine neden olmaktadır. Bu nedenle Bruce'un paradigmasını evrenselleştirebilmek için bu yedi dinamikten özellikle üç tanesi vurgulanmalıdır. Bu üç dinamiğin ortaya çıktıkları toplumlarda -baskın dini kültürün ne olduğundan bağımsız olarak- sekülerleşmeye neden olması beklenmektedir: bilimsel gelişmeler, endüstriyel kapitalizm, ve kentleşme.

Bu üç dinamiği seçmemin öne çıkan iki sebebi var. Birinci sebep, bu üç dinamik diğer tarihsel dinamiklerin sonucu durumundalar ve baskın dini kültür ne olursa olsun deneyimlenebilir nitelikte. Avrupa'daki 16. yüzyıl Protestan Reformu'nun tetiklemiş olduğu ve sekülerleşmeye neden olan "bireycilik" ve "kapitalizm" an itibari ile Protestan Reformu'nun yaşanmadığı ülkelerde de görülmektedir. Aynı şekilde, 17. yüzyılın Bilimsel Devrim'i her ne kadar Batı Avrupa merkezli ise de, o devrimin sonucu olan rasyonel bilinç düzeyindeki artış ve teknolojiye gelişmeler ile insanın doğaüstü güçlerle arasına mesafe girmesi kendi tarihlerinde Protestan Reformu'nu yaşamamış toplumların da gerçekliği haline gelmiş durumdadır. Her ne kadar modern şehirler öncelikle Avrupa ülkelerinde ortaya çıktı ise de günümüzde modern şehir hayatı sadece belli bir ülkenin ya da

bölgenin deneyimlendiği bir gerçeklik değildir. Belki Türkiye Protestan Reformu'nu yaşamadı ama teknolojik gelişmeyi, kapitalizmin baskın ekonomik model olmasını, özellikle 1950lerden sonra hızlanarak endüstriyel üretim tarzını ve bunlara paralel olarak yaygınlaşan kentleşmeyi kendi topraklarında deneyimlemeye başladı. Keza Japonya Protestan Reformu'nu yaşamadı ise de hem kapitalistleşmiş, hem kentleşmiş hem de bilimsel gelişmeler Japon toplumunun hayatının en ücra noktasına kadar nüfuz edebilecek duruma gelmiş durumdadır.

Bu üç dinamiğe vurgu yapmanın ikinci sebebi ise, bu üç dinamiğin kendi içlerinde irili ufaklı birçok başka dinamiği barındırmasıdır. Özellikle Bruce'un sekülerleşme paradigmasını oluşturan alt başlıkların ciddi bir oranı bu üç dinamikten türemiş durumdadırlar. Bruce'un paradigmasında yer alan *Toplumsal Farklılaşma, Yapısal Farklılaşma, Sosyal ve Kültürel Çeşitlilik, Siyasal-Sosyal Eşitçilik, Teknoloji, Teknolojik Bilinç, Dini Çeşitlilik...* gibi alt başlıklar halihazırda bilimsel gelişmeler, endüstriyel kapitalizm ve kentleşme ile başka toplumların da yaşamlarına girmektedir.

Kısacası, evrenselleştirilmiş yeni paradigma, bir toplumda bilimsel gelişmeler gündelik yaşama nüfuz edecek kadar yaygınlık kazanmış ise, baskın ekonomik model özel teşebbüse dayanan endüstriyel kapitalizm ise ve geçmişe nazaran kentleşme oranı artmış ise o toplumun sekülerleşeceğini iddia etmektedir. Yani, bu üç dinamiğin etkisi ile insan yaşamında dini değerlerin öneminin eskiye nazaran azalacağına, toplum içinde ruhani şeylere karşı kayıtsızlığın artacağına ve dini kimliklerin toplumsal alanda daha az belirleyici role sahip olacağına vurgu yapmaktadır. Avrupa'nın dünyanın en seküler kıtası olmasına (Davie, 2002; Berger, Davie ve Fokas, 2008) neden olan tarihsel dinamikler içerisinde oldukça önemli rollere sahip olan bu dinamikler dünya tarihinde öncelikle Avrupa'da deneyimlenmiş olsalar da 21. yüzyılda sadece Avrupa'da değil dünyanın en ücra köşelerinde dahi toplumların günlük yaşamlarına etki edecek kadar yaygınlaşmış durumdadırlar. O nedenle bu dinamiklerin aynen Avrupa'daki gibi sekülerleşmeye neden olup olmadığı hususu sosyal bilimciler için oldukça geniş bir çalışma alanı sunmaktadır.

Peki neden bu üç dinamik ortaya çıktığı yerlerde toplumsal sekülerleşme sürecini hızlandırmaktadır?

3.1. Bilimsel Gelişmeler ve Sekülerleşme

Bilinenin aksine bilimsel gelişmelerin sekülerleşmeye etkisi direk değil dolaylı bir etkidir (Bruce, 2002). Yani bilimsel gelişmelerin sekülerleşmeye neden olması, dini iddiaların ya da öğretilerin bilimsel bilgiler ışığında yanlışlanması nedeni ile ortaya çıkmamaktadır. Zira dini inançlar çoğu zaman bilimsel dayanaklara ihtiyaç duymamaktadırlar. Bu durumda, sorulması gereken bilimsel gelişmeler "dolaylı yoldan" sekülerleşme sürecini nasıl hızlandırmaktadır? Bu soruya verilecek iki yanıt var: Rasyonel bilinç düzeyinin artması ve teknolojik gelişmelerin yaygınlaşması ile dine ihtiyaç duyulan alanların azalması.

Rasyonel bilinç düzeyinin artmasını Weber dünyanın büyüsünün bozulması olarak ifade ediyor. Gözlemlenebilen ve hesaplanabilen doğa olaylarının artması, evrenin bilinemez ve gizemli olan yapısının bozulmasına neden olmaktadır (Hughes, Sharrock ve Martin, 1995). Ertit (2013b: 120)'in ifadesi ile insanlığın "teknik bilgisi, hesaplama yeteneği, gözlemleri ve içinde yaşadığı doğayı daha çok kontrol altına almak istemesi doğa olaylarını açıklamak için fiziğin ötesine daha az başvurmasına sebep" olmaktadır.

Bilimsel gelişmelerin henüz radikal şekilde hayata etki etmediği dönemlerde güneş tutulması, ay tutulması, kuyruklu yıldız ya da tedavisi olmayan bulaşıcı hastalıklar, toplu ölümlerle sonuçlanan sel felaketleri, depremler ve iç savaşlar gibi yıkıcı doğa olayları doğaüstü güçlerin mesajları olarak algılanıyordu. Bakteriler ve onları öldüren antibiyotikler keşfedilmeden önce hastalıklar ruhani güçlerin gazabı olarak kabul ediliyordu. Tüm bu gizemli olaylar bilimsel gelişmeler nedeni ile önce gizemlerinden arındılar, ardından insanoğlunun bilimsel öznesi haline geldiler. Böylece bilimsel gelişmeler ile birlikte 18. yüzyılın mekanik dünya görüşü yaygınlık kazandı. Yaratıcı saatçi konumuna, dünya da kendi kendine çalışan bir saat konumuna dönüştü.

Bilimsel gelişmelerin sekülerleşmeye sebep olmasının ikinci sebebi ise teknolojik gelişmelerin yaygınlaşması ile toplumların doğa karşısındaki gücünün artarak onların dine ihtiyaç duydukları zaman dilimlerinin azalmasıdır. Evrenselleştirilmiş sekülerleşme paradigmasının şemasında da görüldüğü gibi, artan teknolojik olanaklar ile sekülerleşme sürecinin hızlanmasının iki önemli ayağı var: Birincisi sağlık sektöründeki gelişmeler, ikincisi doğanın geçmişe nazaran daha fazla kontrol altına alınması.

Sağlık sektöründeki gelişmeler ile sekülerleşme süreci doğru orantılı bir seyre sahiptir. Çözumsuz hastalıklarda insanların dini ritüellere yönelmeleri, din adamlarından yardım istemeleri, dini mabetleri ziyaret etmeleri, ama çözümlü hastalıklarda hastanelere gitmeleri modern tıbbın gelişimi ile sekülerleşme arasındaki doğru orantılı ilişkiyi göstermektedir. Modern tıbbın olanakları ile tedavi süreçlerinin gelişimi ve daha ucuz hale gelmesi bireylerin başka alternatiflere (doğaüstücülük, kutsal mekân ziyaretleri, alternatif tıp) daha az yönelmesine neden olmaktadır.

Sağlık sektöründeki gelişmeler gibi, doğanın geçmişe nazaran daha fazla kontrol altına alınması da sekülerleşme sürecini hızlandıran bir diğer gelişmedir. İnsanlar oldukça yıkıcı olabilen doğanın bilinemezliği karşısında eğer teknik olanaklar ile çözüm bulamıyorlar ise ruhani güçlerden yardım istemeye meyillidirler. Teknoloji göreceli olarak doğayı daha fazla insan kontrolüne sokarken, dine ihtiyaç duyulan zaman dilimlerini azaltmaktadır. Örneğin, eskiden yağmur yağmaması ile ortaya çıkan kuraklık yaratıcının gazabı olarak kabul edilirdi ve binlerce insanın katıldığı yağmur duaları düzenlenirdi. Toplumlar büyük doğal felaketlerin sebep olduğu yıkımlar karşısında doğaüstü güçlere daha fazla ihtiyaç duyarlardı. Ancak, teknolojik olanakların artması, yani kuraklığın yaşandığı

dönemlerde de suya sahip olmayı sağlayacak barajların yapılması, doğaüstü güçlerin gündelik yaşama müdahalesini azaltmaktadır. Hastaneler, barajlar, ölümlerin azalmasına sebep olan güvenli yolcu yapacak olanakların artışı, daha güvenli araçlar ve temiz içme suyu gibi oldukça basit olanaklar insanların daha önce dine başvurdukları kimi alanların azalmasına neden olmaktadır.

3.2.Endüstriyel Kapitalizm ve Sekülerleşme

Kapitalizm, üretim araçlarının sahipliğinin devlette olmadığı, neyin ne kadar ve nerede üretileceği konularında serbest piyasanın dinamiklerinin belirleyici olduğu, insanların ticari faaliyetlerinde herhangi bir dış baskıya maruz kalmadıkları (Barry, 2002), firmalar arası rekabetin (Hazlitt, 2002) ve tüketici isteklerinin (Machan, 2004) arz talep konusunda belirleyici olduğu ekonomik sistemin adıdır. Kapitalizm öncesi toplumlar basit iş bölümünün olduğu, gelenek ve göreneklerin üretim ilişkilerine yansıdığı, kolektif bilince sahip ve hiyerarşik toplumlar iken kapitalist ekonomik sistemde rasyonelleşme, uzmanlaşma ve bireyselleşme baskın hale gelmektedir. Feodaliteden beslenen yapı kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim hale gelmesi ile çözülmek zorunda kalırken, feodal toplumun inanç sistemleri, eski değer yargıları ve düşünce yapıları da topluma daha az etki edebilecek bir şekle evrilmiştir. Barry (2002)'e göre kapitalist sistemin devamlı değişim içinde olması, hareketliliği ve açıklığı geleneksel muhafazakâr toplum anlayışının sürmesini zorlaştırmaktadır.

Aynen bilimsel gelişmeler ve din arasındaki ilişkide olduğu gibi, endüstriyel kapitalizmin yaygınlaştığı yerlerde sekülerleşmenin gerçekleşmesi insanların inançlarını sorgulamaları nedeni ile olmamaktadır. Sekülerleşme, din ve kapitalizm arasındaki sıfır toplamlı bir ilişkiden kaynaklanmamaktadır (Ertit, 2014b). Evrenselleştirilmiş sekülerleşme paradigmasının şemasında belirtildiği gibi, kapitalizmin dört ayağı dolaylı olarak sekülerleşme sürecinin hızlandırıcısı durumundadır: *Ekonomik Alanın Dinden Uzaklaşması, Herkesin İş Gücüne Dönüşmesi, Yaşam Standardında Yükselme ve Devlet Otoritesinin Azalması*.

Mises (1981)'in ifade ettiği gibi kapitalizmin ahlâkı, din ile bezenmiş geleneksel toplum yapısıyla uyum sağlamakta, özgür bir ekonomi ile dinden kaynağını alan kanunların ve ahlâki değerlendirmelerin uzlaşması pek mümkün görünmemektedir. Kapitalist sistemde para kazanan biri tüm parasını dini kurumlara bağışlayabilir ya da kendi dini inançları doğrultusunda harcayabilir. Ancak din için harcayacağı parayı kazanmak için serbest piyasanın seküler kurallarına uymak zorunda kalacaktır.

Herkesin iş gücüne dönüşmesi sekülerleşmenin bir diğer hızlandırıcı sebebidir. Üretim araçlarının özel mülkiyete tabi olması ve devletin ekonomiye göreceli olarak daha az müdahale etmesi herkesin "iş gücü"ne dönüşmesine neden olmaktadır. Kapitalistlerin kâr yapmak istemeleri nedeni ile din, kişilerin iş bulmalarında kıstas olmaktan çıkmaktadır. An itibari ile Zonguldak maden ocaklarında Müslüman olmayan Çinli işçilerin çalışması tesadüf değildir. Aynı iş yerinde ve semtlerde farklı inanç grupları bir arada çalışmaya ve yaşamaya

Volkan ERTİT

başlamaktadırlar. Bunun yanında geleneksel toplumda eve hapsolmuş kadınlar, kapitalistler için işgücü haline geldiğinden din ile meşrulaştırılan eski geleneksel aile yapısı çözülmek zorunda kalmaktadır. An itibari ile kapitalist toplumlarda evlilik öncesi ilk cinsel birliktelik yaşının düşüyor olması (Finer, 2007), boşanma oranının daha çok olması (Divorce Statistics and Studies Blog; Türkiye İstatistik Kurumu), evlilik dışı çocuk sahip olma oranının artması (Eurostat; Swinford, 2013, Temmuz 7) ve çocuk sayısında düşüşün gerçekleşmesi (Yew, 2012, Ekim 16) tesadüf olarak görülmemektedir.

Kapitalizmin sekülerleşmeye neden olmasının bir diğer sebebi ise yarattığı zenginlik ve refah nedeni ile toplumların mutlak otoritelere olan bağlılığını azaltarak, dini pratiklerin ve ritüellerin sıklığını azaltmaktadır (Norris ve Inglehart, 2008). İnsanlar daha iyi yaşam koşullarına sahip oldukları için dini inançlarını sorgulamazlar. Ancak, sahip oldukları olanaklar, onların daha önce dine ihtiyaç duydukları zaman dilimlerinin azalmasına neden olmaktadır. 2013 Dünya Ekonomik Özgürlük Raporu'na göre serbest piyasanın hakim olduğu ülkelerde kişi başına düşen milli gelir 36.000 dolar olarak ortaya çıkarken, bu rakam serbest piyasanın hakim olmadığı ülkelerde 4382 dolara kadar düşmektedir (Gwartney, Lawson, Hall, 2013).

Devlet otoritesinin azalması ile ortaya çıkan sekülerleşme süreci kapitalizmin sekülerleşme sürecini hızlandırmasının son ayağı olarak ifade edilebilir. Ekonomik alanda eski yetkinliğini yitiren devlet, siyasi alanda da belli bir değeri topluma dikte ettirecek gücünü kaybetmektedir. Böylece, üretim araçlarına sahip olmayan devletler belli bir ruhani öğretiyi toplumlarına dayatacak güçten yoksun kalacaklardır. Devletlerin üretim araçlarına sahip olduğu ekonomik sistemlerde insanlar liyakatlarına göre değil iktidar sahipleri ile kurdukları ilişkiye göre iş bulurlar. İşlerini kaybedip kaybetmeyecekleri gösterdikleri başarı ile değil iktidar sahipleri ile kurdukları ilişki ile doğru orantılıdır. O nedenle belli bir işe girebilmek için, o işin gerektirdiği yetkinliğe sahip olmak yerine, iktidar sahipleri ile aynı siyasi ve dini geleneğe sahip olmak kapitalist olmayan devletçi ekonomilerde daha tercih edilen bir hale gelmektedir (Berlin, 2004; Cowen, 2006). Devletçi ekonomilerde yaşam tarzına müdahale edebilecek güce sahip olan iktidar sahipleri, eğitim ve diğer iletişim kanalları ile kendi kutsallarını topluma empoze edebilecek duruma gelecektir (Friedman, 2008). Buna karşın, Rand (2005)'ın belirttiği gibi özel teşebbüsler arasındaki rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisi devletin küçültmekte, devletin birey üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunmasına izin vermemekte ve toplumlara kutsallıklar dayatmasının önüne geçmektedir.

Kapitalizmin yukarıda bahsedilen bu dört ayağının bir araya geldiği toplumlarda sekülerleşmenin hızlanacağını söylemek abartılı bir ifade olmayacaktır.

3.3.Kentleşme ve Sekülerleşme

Evrenselleştirilmiş sekülerleşme paradigmasının bilimsel gelişmeler ve endüstriyel kapitalizmden sonraki son ayağını kentleşme süreci oluşturmaktadır. Kentleşme ile ortaya çıkan üç toplumsal dinamik aynı zamanda sekülerleşme

sürecinin de hızlanmasına neden olmaktadır: *Mobilizasyon Süreci, Özel Alanların Yaygınlaşması ve Farklı Alternatiflere Sahip Olmak.*

Bireylerin yaşamlarını daha iyi koşullar altında devam ettirmek için sürekli hareket halinde olma durumları mobilizasyon olarak tanımlanmaktadır. Kırsaldan kente, kentten kente ve kentin içinde olmak üzere mobilizasyon üç şekilde gerçekleşmektedir. Mobilizasyonun neden olduğu toplumsal değişimlerden üç tanesi sekülerleşme sürecinin de hızlandırıcısı durumundadır: Farklı yaşam şekilleri ile yaşamak zorunda olup o farklı yaşam tarzlarına karşı hoşgörü geliştirmek, güç odaklarının ya da bilgi kaynaklarının çoklaşarak ağırlıklarını kaybetmesi ve kutsal mekânlara olan uzaklığın artması (Cox, 1965; Ertit, 2014c).

Kentleşmenin sekülerleşmeyi arttırmasının ikinci sebebi ise din ile bezenmiş gelenek ve göreneklere uzak özel alanların yaygınlaşmasıdır. Kent hayatında bireyler din ile yoğrulmuş geleneklerden ve o geleneklerin bekçisi olan komşulardan göreceli olarak daha uzak bir yaşam sürme olanaklarına sahiptirler. Gelenekler bireylerin kimle, nerede, ne kadar ve nasıl sosyalleşeceğine kırsalda karar verebiliyor iken, bireyler kentte bu gibi detaylara göreceli olarak kendi özgür iradeleri ile karar verirler. Komşular ile kopan bağ, komşuların birey üzerindeki hâkimiyetini de kırmaktadır. Kent yaşamı ile birlikte bireylerin özel yaşamlarındaki inançları, misafirleri, arkadaşları, kıyafet tercihleri, eş seçimleri komşuların (community) karşılabileceği alanlar olmaktan çıkmaktadır.

Kentleşmenin sekülerleşme sürecinin hızlandırıcısı olmasının üçüncü sebebi ise bireye farklı alternatifler arasından seçim yapma şansı tanınmasıdır. Bireyler kentin içerisinde kırsalda olmayan farklı dini inançlar ya da inançsızlıklar ile karşılaşır. Kırsal tek bir inancın hâkimiyeti altında iken, kentliler kırsalda yaşayanlara nazaran farklı inanç alternatifleri arasında seçim yapma şansına sahiptirler. Sorgusuz sualsiz kabul edilen, edilmek zorunda kalınan kırsalın inancı, kent hayatı ile birlikte birçok alternatiften biri haline gelerek kırsaldaki gücünü kaybeder (Dobbelaere, 1985). Farklı alternatiflere sahip olmak bireyi dinsizleştirmedeği gibi, böyle bir sebep sonuç ilişkisi kurmak da çok sağlıklı görünmemektedir. Ancak kırsalda sorgulanması mümkün olmayan ve kişinin temel kimliklerinden biri olan dini inançlar kentleşme ile birlikte alternatiflere tercih edilecek bir pozisyona gerilemektedirler (Bruce, 1998).

Kentleşmemiş bölgeler ile dinin toplumsal gücü arasındaki doğru orantılı ilişkiyi Wilson (1976) şu şekilde özetlemektedir: Din, kırsalda topluluğun yaşamına yön verecek güçtedir. Çatışmalar, savaşlar, kan davaları ve dini motifler ile desteklenir. Topluluğa ait değerler din sayesinde kutsallaşır, meşrulaşır, tek doğru haline gelir. Din, topluluğun kolektif amaçları ve amaçlarını gerçekleştirmek için kullanacakları yöntemleri meşru hale getirir. Eğitim, sağlık, doğa olayları gibi konularda belirleyici role sahiptir.

Buna paralel olarak, kentleşme ve sekülerleşme arasındaki doğru orantılı ilişki de şu şekilde ifade edilebilecek durumdadır. Kent yaşamı bireyin öbür dünyadan çok bu dünyaya yönelmesine neden olacak yaşam koşulları sunmaktadır

Volkan ERTİT

(Weigert ve Thomas, 1970). Yaygın ve kolay iletişim olanakları seküler yaşam tarzını kitleler ile tanıştırır. Herhangi bir inanç tüm kent sakinlerini temsil edecek güce erişmekte zorlanır. Harry (1974)'nin belirttiği gibi dinin kırsalda olmasına izin vermeyeceği marjinal gruplar kentte yaşam alanı bulmaktadır. Gündelik yaşamın koordinesi dinden bağımsız ve rasyonel hale gelir. Kırsalda din adamları yer yer tek karar verici durumda iken, kent din adamları onlarca bilgi kaynağından biri haline dönüşür.

Evrenselleştirilmiş sekülerleşme paradigması yukarıda ifade edildiği gibi üç dinamik üzerine kuruludur. Şimdi Bruce'un paradigmasının hangi noktalarda yeni revize edilmiş paradigmadan ayrıldığını inceleyelim.

4.İki Paradigma Arasındaki Fark

Buraya kadar evrenselleştirilen sekülerleşme paradigmasının ne olduğu detaylıca ortaya kondu. Ancak eski paradigmanın evrenselleştirilmiş yeni paradigmadan hangi noktalarda ayrıldığını kısaca belirtmek gerekmektedir. O nedenle öncelikle Bruce'un Protestan Reformu'nu kendi şemasının en başına yerleştirmesinin sebeplerini incelemek sağlıklı olacaktır.

Bruce (2011), Weber'i referans göstererek, Protestan Reformu'nun çalışma ahlâkını kökten değiştirdiğini ve önceden amaçlamamış olsa da kapital birikime neden olduğunu ifade etmektedir. Protestan Reformu'ndan önce, çilecilik ve bu dünyanın nimetlerinden uzak durmak yaratıcının merhameti için gerekli görülürken, Martin Luther ise Katolik Kilisesi'nin bu çileci dindarlık anlayışına karşı savaş açmış, yaratıcının merhameti için "bu dünya" nimetlerinden uzaklaşmak zorunda olunmadığını iddia etmiş, özenle ve sebat ederek çalışan kişilerin yaratıcı tarafından yüceltileceğini, insanların dünyevi başarısının onların öbür dünyadaki kurtuluşlarının da habercisi olduğunu vurgulamıştı. Katolik inancındaki günah çıkarma, adanma, kefare, günahların bağışlanması, din ile meşrulaştırılan çalışma ahlâkı ve diğer dünya için çilecilik, Reformcuların yarattığı "bu dünya" üzerine kurulu yeni etik ile yavaşça etkisini kaybetti. Böylece Avrupa'daki eski katı din anlayışı yavaşça terk edilmiş oldu.

Makalenin bu bölümünde Bruce'un paradigmasında direk Protestan Reformu ile ilişkilendirilen ve bu nedenle de onun paradigmasını yerleştiren bölümler incelenecektir.

4.1 Protestan Reformu ve Bireycilik

Bruce (2002)'a göre Protestan Reformu sekülerleşme sürecinin önemli bir ayağı olan bireyciliğin yükselmesinde oldukça etkili olmuştu. Katolik geleneğin aksine Protestanlıkta bireyle yaratıcı arasındaki tek yetkili kurum kilise olmaktan çıkmıştı. O nedenle Protestan Reformu ile ortaya çıkan dini kültür, ayrışmaya oldukça açık hale gelmişti. Katolik inancında İsa peygamberin otoritesi papalık makamı tarafından temsil edildiğinden, ruhun kurtuluşu ve diğer tüm dünya sorunları için yaratıcı adına papa söz söyleme hakkına sahipti. Ancak reform hareketleri ile birlikte ruhun kurtuluşu için oldukça farklı yorumlamalar getiren yeni

dini yapılanmalar ve algılayışlar Avrupa’da kendisine taraftar bulmaya başladı. Katolik toplumlardan farklı olarak, Protestan toplumlarda toplumsal farklılaşma dindar ve dindar olmayanlar arasında değil, aynı gelenekten kopan farklı cemaatler arasında yaşanmaya başladı. Bireyler, Katolik toplumuna kıyasla kendilerine uygun inanışa yönelme konusunda daha özgürdüler. Din adamlarının hiyerarşik statüleri tanınmamaya başlanmış, yaratıcının gözünde tüm bireyler, sadece insan olmaktan kaynaklı eşit duruma gelmişti. Yaratıcı karşısında eşitlenmek, toplumsal hayatta da bireylerin eşitlenmesine yardımcı olmuştu. Protestanlık, bazılarının köle pozisyonunda olduğu hiyerarşik düzenden, göreceli olarak herkesin birey ve eşit olduğu bir topluma geçişte kolaylaştırıcı görevi görmüştü. Bu da eski ağır dini yapının çözülmesine neden olmuştu.

4.2. Protestan Reformu ve Bölünme-Mezhepçilik

Bruce’a göre Reform hareketi ile birlikte dini sadâkat ve bağlılık eski gücünü kaybetmişti. Birbirinden farklı ritüel ve öğretileri olan Protestan mezheplerinin varlığı herhangi bir inanç için tam bir toplumsal desteğin ortaya çıkmasına engel olmuştu. Bireyler kendilerine uygun tarikatların üyesi oluyor ve diğer bireyler üzerinde tahakküm kurmaya çalışmaktan çok (Katoliklerin aksine) kendi inançlarını yaşamak için kendi tarikatlarına ait kiliselerde bir araya geliyorlardı. Bu tarihi gerçeklikten yola çıkarak Bruce (2002: 22)’un sekülerleşme süreci ile kurmak istediği bağlantı şu cümlelerinde saklıdır: “tarikatın kendisinin varlığı, yani tek doğru için birden çok alternatifin biraradılığı, kendi güçlerini azaltıyordu.”

4.3. Protestan Reformu ve Dini Çeşitlilik

Bruce’a göre dini çeşitliliğin varlığı sekülerleşme süreci açısından toplumsal ve psikolojik olarak ciddi sonuçlar doğurmaktadır. Eğer belli bir toplumda sadece bir dini inanç toplumun çok büyük bir oranı tarafından kabul görüyorsa ve bu tek dinin ritüelleri herkes tarafından yerine getiriliyorsa, bu dinin toplumsal gücünü sorgulamak çok sağlıklı olmayacaktır. Bruce’un iddiasına göre baskın dinin gücünden dolayı bu tarz toplumlarda dini azınlıklar yok sayılabilir ve zorla kontrol altına alınıp asimilasyon politikalarına maruz bırakılabilirler. Tek bir dinin toplumun çoğunluğu tarafından kabul edildiği bir yerde non-konformistlerin var olmaları engellenebilir, farklı inançtakiler sürülebilir ya da bastırılabilirler. Ancak, aynen Protestan Reformu’nun yol açtığı gibi, eğer o toplum dini anlamda çeşitlilikleri barındıran ve daha eşitlikçi bir yapıya bürünür ise ortaya çıkacak şey dini ortodoksluktan çok toplumsal harmoni olacaktır.

Bunun yanında, Bruce’a göre dini çeşitlilik herhangi bir dinin doğruluğuna olan inancın da güç kaybetmesine neden olacaktır. Eğer belli bir din inancı toplumdaki herkes tarafından kabul edilmiş ve kimlik haline getirilmiş ise, onun inka ediciliği daha yüksek olacaktır. Bir inancın herkes tarafından kabul görmesi onun sorgulanması mümkün olmayan bir noktaya taşınmasına neden olabilmektedir. Böylece, evrensel olarak kabul edilmiş ön kabullere karşı herhangi bir alternatif ile karşılaşmak baskın dini kültür için oldukça ürkütücü sonuçlar doğurabilir.

Bruce'un vurgulamak istediği, ana akım din inancı olan kişinin karşılaştığı alternatifler ile birlikte sekülerleşecek olması değildir. Bruce aynı toplumda farklı dini öğretilerin karşı karşıya gelmesinin sekülerleşme açısından oldukça ciddi sonuçlar doğuracağına inanmaktadır. Zira kendi inançlarından emin olan ve aynı dinin parçası olarak topluca yaşayan insanlar, kendilerine yakın olan kişilerin başka bir inanca yönelmesi ile kendi inançlarının doğruluğundan eskisi kadar emin olamayacaklardır. Belli bir inanç sistemi toplumun çoğunluğu tarafından kabul ediliyorsa ve ayrıca iktidar sahipleri tarafından empoze ediliyorsa ikna ediciliği daha yüksek iken, aynı inanç sistemi seçilecek alternatiflerden biri haline geldiğinde eski gücünü yitirecektir. Bruce'un vurgulamak istediği de alternatiflerden birine indirgenmiş bir inancın toplum üzerindeki gücünün ve prestijinin azalacak olmasıdır.

4.4. Protestant Reformu ve Mezheplerin-Kiliselerin İlimlaşması

Farklı kiliseler ve mezhepler sadece baskın dini geleneğin gücünü kırmakla yetinmediler. Ortaya çıktıktan birkaç nesil sonra aynı kırıcı etkilerini kendi üzerlerinde de göstererek radikalliklerini kaybetmek durumunda kaldılar. Örneğin, Quaker hareketi (Dostların Dini Derneği) kuzeybatı İngiltere'de oldukça marjinal bir Hıristiyan mezhebi olarak ortaya çıktıktan sonra (birçok kurucusu İngiltere Kilisesi'nin öğretilerine karşı olmaktan dolayı ciddi cezalar aldı) daha az radikal hale dönüşmek zorunda kaldı (Friends General Conference, 2014). Buna benzer bir dönüşüm Metodistlerde de görüldü (Monday Evening, 1907). Bruce (2002) bu dönüşümlerin ve radikallikten uzaklaşılmasının altında yatan dinamikleri şu şekilde tasvir ediyor:

Belli bir mezhebe olan bağlılığın şiddeti, yeni nesillerin o inancı bilerek seçmesi ile değil de o inancın hakim olduğu bir ailede doğmuş olması nedeni ile azalmaktadır. Birinci nesil (ve onlara katılan diğer yetişkinler) tüm yaptırımlarını bilerek, karşılaşılabilecek tüm zorlukların farkında olarak bu yola girmişlerdi. O nedenle bilerek seçtikleri inançları nedeni ile şiddete uğramaları onları inançlarına daha bağlı hale getirmiştir. Böyle bir mezhebin içinde doğanlar ise, mezhebin ilkeleri çerçevesinde toplumsal yaşama katılacaklardır belki ama bunu seçerek ya da bedel ödeyerek yapmayacaklardır (23).

5. Bruce'un Paradigmasına Eleştiriler

Bruce'un ifade ettiklerinin Avrupa sekülerleşme sürecini hızlandırdıkları yadsınamaz bir gerçek olmakla beraber, dünyanın farklı dini yaşantılarında böyle bir dönüşümün yaşanacağına dair yeterince örnek olduğu konusunda kimi soru işaretleri ortaya çıkmaktadır. Özellikle Müslüman toplumlarda farklı mezheplerin birbiri ile mücadelesi, farklı inanç gruplarının ortaya çıkması, cemaatleşme ve herkesin en doğrusunu iddia etmesi Bruce'un iddia ettiğinin aksine dinsel anlamda daha ateşli bir kültürün ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Yer yer dinin

toplumsal gücünün bu çatışmalardan beslendiğine dair gözlemler yapmak da mümkündür. Dünyanın birçok Müslüman toplumunda mezhepler arası kanlı çatışmalar ile her yıl binlerce insan hayatını kaybetmektedir. Göreceli olarak çok daha modern bir ülke görünümünde olan Türkiye’de dahi 20. yüzyılın sonunda 33 Alevi, Sünni mezhebinden olan kişiler tarafından Sivas şehrinde yakılarak öldürülmüştür. Suriye’deki iç savaş Nusayriler ve Sünniler arasındaki gerilimden besleniyorken, Irak’ın güneyi Yemen’de olduğu gibi Sünni ve Şiiler arasında kanlı çatışmalara sahne olmaktadır. Keza Müslüman olmasalar da Hindistan’da Hindular ve Sihler arasında süren çekişmeler, Afrika’daki Hıristiyan toplumlardaki yer yer canlı canlı insan yakma ile sonuçlanan dini pratikler Bruce’un yukarıda tasvir ettiği resimden daha farklı bir portre sunmaktadır. Bu ülkelerde farklı inanç gruplarının olması dini yaşamın daha ılımlaşmasına neden olmadığı gibi, ülkedeki dini hoşgörüsüzlüklerin ya da dini baskıların da sonucu durumundadır. Bu tarz çatışmalar dinin o toplumlardaki etkisinin daha derinden hissedilmesine neden olmaktadır.

Ancak, bu çatışmaların yaşandığı toplumların ortak özelliklerine bakıldığında, endüstriyel kapitalizmle görece olarak henüz tanışmamış olmaları ya da yeni yeni tanışıyor olmaları, kentleşme oranlarının düşük olması ve bilimsel gelişmeleri kendi toplumlarında uygulayamayacak kadar fakir olmaları göze çarpmaktadır. O nedenle tekrar edilmelidir ki, Bruce’un paradigması Avrupalı Hıristiyan toplumlar için oldukça tutarlı açıklamalar getiriyor olsa da bu hali ile dünyanın başka bölgelerinde yaşanan sekülerleşme ve desekülerleşme süreçlerini anlamamız konusunda yeterince yardımcı olamamaktadır.

6. Sonuç

Bu makalenin amacı teorik düzlemde Bruce’un paradigmasını tarihsel ve coğrafi olarak sıkışmış olduğu Avrupa ve Avrupalı köklere sahip olan toplumlardan bağımsızlaştırarak onun evrensel bir iddia taşımasını sağlamaktır. Ancak vurgulanmalı ki, evrenselleştirilmiş sekülerleşme paradigması, Bruce’un temelde iddia ettiklerinin geçerliliği üzerine kuruludur. Yeni paradigma (evrenselleştirilmiş klasik sekülerleşme teorisi) Bruce’un paradigmasının yerelleşmesine neden olan bölümlerinin yok sayılması ve onun evrensellik iddiası taşıyabilecek bölümlerini öne çıkarılması ile ortaya çıkmıştır.

Bruce belli bir tarih aralığında ve belli bir coğrafya içinde din-toplum-modernleşme arasındaki ilişkiyi anlatmak için kullandığı kendi paradigması için onun evrensel olmadığını ifade etmişti. Bruce’un sekülerleşme paradigması ne bir gelecek projeksiyonu olarak karşımıza çıkıyor ne de dünyanın tüm bölgelerini kapsayacak şekilde büyük cümleler kuruyor. Bruce’un ve benim yaklaşımım arasındaki en belirgin fark, revize edilmiş paradigmanın evrensellik iddiası taşıyor olmasıdır. Zira revize edilmiş paradigmada Hıristiyan tarihine ya da kültürüne dair bir atıf yok iken, Bruce kendi paradigmasını Hıristiyanlığa özgü tarihsel bir olay ile başlatıp ardından ortaya koyduğu tüm dinamikleri buna bağlıyor. Avrupa’da yaşanan Protestan Reformu’nun getirdiği yeni kültürün ve yaşayış şeklinin dolaylı

olarak kapitalizmi, bilimsel gelişmeleri ve kentleşmeyi yaygınlaştırması, bu üç dinamiğin dünyanın başka toplumlarında ortaya çıkması için ille de Protestan Reformu'na ihtiyaç olduğu anlamına gelmemektedir.

Tabii ki bu makalede ifade edilenler evrenselleştirilen sekülerleşme paradigmasının doğanın değişmeyen yasalarından biri olduğu savunusunu yapmamaktadır. Yakın ya da uzak gelecekte yaşanacak toplumsal değişimler evrensellik iddiası olan bu paradigmayı da yanlışlayabilir. Ancak, eğer belli bir toplumda bilimsel gelişmeler günlük pratiklere yön verecek kadar hayata nüfuz etmeye başlamış ise, endüstriyel kapitalizm ekonomik sistem olarak yaygınlaşmış ise ve kentleşme oranı geçmişe nazaran daha fazla ise yukarıda ifade edilenler işiğinde, teorik olarak o toplumun sekülerleşmesinin mümkün olduğu ifade edilebilecek durumdadır.

Kaynakça:

Barry, N. (2002). Kapitalizm. (ev. A. Yayla). *Piyasa 1*, (Kış), 33-38.
<http://ozgurtoplumundegerleri.com/makale.php?mid=59> (Erişim tarihi: 15.04.2014)

Berger, P., Davie, G. & Fokas, E. (2008). *Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations*. Burlington: Ashgate Publishing Company.

Berlin, I. (2004). *The Soviet Mind: Russian Culture Under Communism*. Virginia: The Brookings Institution.

Betty, L. (2013). "Classical Secularisation Theory in Contemporary Literature". *Literature & Theology* 27, (1), 98-115.

Bruce, S. (1998). "The Charismatic Movement and the Secularization Thesis". *Religion* 28, (3), 223-232.

Bruce, S. (1999). "Modernisation, Religious Diversity and Rational Choice in Eastern Europe". *Religion, State and Society* 27, (3-4), 265-275.

Bruce, S. (2002). *God is Dead*. Oxford: Blackwell Publishing.

Bruce, S.(2011). *Secularization*. Oxford: Oxford University Press.

Cowen, T. (2006). "Sanatta zgrlk Ekonomik Olarak zgrlğ Getirir". (ev. A. Yayla). *Liberal Dşnce Dergisi* 41-42, (Kış-Bahar), 51-56.
<http://ozgurtoplumundegerleri.com/makale.php?mid=34>(Erişim Tarihi:17.04.2014)

Cox, H. (1965). *Secular City*. London: Pelican Books.

Davie, G. (2002). *Europe: the Exceptional Case, Parameters of Faith in the Modern World*. London: Darton, Longman and Todd.

Divorce Statistics and Studies Blog, "Divorced, unremarried population rising in 49 states," <http://familylaw.typepad.com/stats/2014/02/divorced-unremarried-population-rising-in-49-states-bloomberg-state-rankings.html>. (Erişim Tarihi: 23.03.2014)

Dobbelaere, K. (1985). "Secularization Theories and Sociological Paradigms: A Reformulation of the Private-Public Dichotomy and the Problem of Societal Integration". *Sociological Analysis* 46, (4), 377-387.

Ertit, V. (2013a). "Sekülerleşme Teorisi". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 10, (37), 207-229.

Ertit, V. (2013b). "Sekülerleşme Teorisinde Bilim ve Din İlişisine Farklı Bir Yaklaşım". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14, (2), 115-130.

Ertit, V. (2014a). "Teoriler Işığında Avrupa Sekülerleşmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7, (29), 377-387.

Ertit, V. (2014b). "Sekülerleşmenin Hızlandırıcısı Olarak Kapitalizm". *Liberal Düşünce Dergisi* 19, (73-74), 63-82.

Ertit, V. (2014c). "Sekülerleşmenin Hızlandırıcısı Olarak Kentleşme". *Dumlupınar Üniversitesi sosyal Bilimler Dergisi* 41, (Temmuz), 247-253.

Eurostat, "A Rise in Births Outside Marriage," http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics#A_rise_in_births_outside_marriage. (Erişim Tarihi: 02.02.2014)

Fenn, R. K. (1969). "The Secularization of Values: An Analytical Framework for the Study of Secularization". *Journal for the Scientific Study of Religion* 8, (1), 112-124.

Finer, L. B. (2007). "Trends in Premarital Sex in the United States, 1954-2003". *Public Health Reports* 122, (1), 73-78.

Friedman, M. (2008). *Kapitalizm ve Özgürlük*. İstanbul: Plato Yayınları.

Friends General Conference. Frequently Asked Questions about Quakers. <http://www.fgcquaker.org/explore/faqs-about-quakers#amish> (Erişim Tarihi: 11.02.2014)

Gwartney, J., Lawson, R. & Hall J. (2013). *Economic Freedom of the World: 2013 Annual Report*. Vancouver: Fraser Institute.

Harry, J. (1974). "Urbanization and the Gay Life". *The Journal of Sex Research* 10, (3), 238-247.

Hazlitt, H. (2002). "Kapitalizmin Etiği". (Çev. N. Kandemir). *Piyasa* 3, (Yaz), 15-34. <http://ozgurtoplumundegerleri.com/makale.php?mid=84> (Erişim Tarihi: 06.06.2014)

Hughes, J., Sharrock, W. & Martin, P. J. (1995). *Understanding Classical Sociology: Marx, Weber, Durkheim*. London: SAGE Publications.

Machan, T. (2004). "Mülkiyet Hakları ve Kapitalizmi Savunmak". (Çev. B. Akın). *Piyasa* 9,(Kış), 21-30.

Mises, L. V. (1981). *Socialism, An Economic and Sociological Analysis*. Indianapolis: Liberty Fund.

Volkan ERTİT

Monday Evening (1907, Eylül 2). Proposed Changes in Methodist Church Laws. <http://news.google.com/newspapers?nid=1144&dat=19070902&id=3TQqAA-AIIBAJ&sjid=yUgEAAAAIIBAJ&pg=1598,620740> (Erişim Tarihi: 08.04.2014)

Norris, P. ve Inglehart, R. (2008). *Sacred and Secular, Religion and Politics Worldwide*. New York: Cambridge University Press.

Rand, A. (2005). "Kapitalizm Nedir?". (Çev. N. Kandemir). *Liberal Düşünce Dergisi* 37, (Kış), 165-184.

Stark, R. (1994). "A Supply-Side Reinterpretation of the 'Secularization' of Europe". *Journal for the Scientific Study of Religion* 33, (3), 230-252.

Swinford, S. (2013, 10 Temmuz). Most children will be born out of wedlock by 2016. *The Telegraph*.
:<http://www.telegraph.co.uk/news/politics/10172627/Most-children-will-be-born-out-of-wedlock-by-2016.html> (Erişim Tarihi: 08.05.2014)

Tschannen, O. (1991). "The Secularization Paradigm: A Systematization". *Journal for the Scientific Study of Religion* 30, (4), 395-415.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2014, Mart 26). *Evlenme ve Boşanma İstatistikleri*. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16051> (Erişim Tarihi: 01.05.2014)

Weigert, A. J. & Thomas, D. L. (1970). "Secularization: A Cross-National Study of Catholic Male Adolescents". *Social Forces* 49, (1), 28-36.

Wilson, B. (1976). "Aspects of Secularization in the West. *Japanese Journal of Religious Studies* 3, (4), 259-276.

Wilson, B. R. (1979). "The Return of the Sacred". *Journal for the Scientific Study of Religion* 18, (3), 268-280.

Yew, L. K. (2012, 16 Ekim). Warning Bell for Developed Countries: Declining Birth Rates. *Forbes*.
<http://www.forbes.com/sites/currentevents/2012/10/16/warning-bell-for-developed-countries-declining-birth-rates/> (Erişim Tarihi: 15.05.2014)